

ЮСУПОВА ДИЛНАВОЗ

Филология фанлари номзоди, доцент, ЎзМУ

Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асари шеършуносликка доир муҳим қўлланма

Аннотация. Мақолада Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асари замонавий шеършунослик нуқтаи назаридан тадқиқ қилинган бўлиб, унда рисоланинг таркибий тузилиши, фасллар тавсифи, баҳр, вазнлар ва аруз доиралари ҳақида сўз боради. Мақолада, шунингдек, “Арузи Сайфий” асарининг темурийлар даври маданиятида тутган ўрни очиб берилган.

Таянч сўз ва иборалар: аруз, шеър, шоир, баҳр, вазн, аруз доиралари, ҳазаж, мутадорик, савти ноқус, таърих-рубойи, абжад, мусамман, мусаддас.

Аннотация. В данной статье исследован трактат Сайфи Бухари “Арузи Сайфи” на современном аспекте. В ней так же рассматриваются такие вопросы, как структура трактата, описание глав, характеристика поэтических метров, стихосложных размеров и концентрических кругов. В статье раскрывается место “Арузи Сайфи” в культурной жизни эпохи тимуридов.

Опорные слова и выражения: аруз, стих, поэт, поэтический метр, стихотворный размер, концентрические круги, хазадж, мутадорик, таърих-рубайи, абджад, мусамман, мусаддас.

Summary. This article researched Sayfiy Bukhari's (died in 1503) “Aruzi Sayfiy” treatise from the viewpoint of the modern poetry. It is about the structure of the treatise, description of asls, bakhr and doiras (metric circles). Here is revealed the significance of “Aruzi Sayfiy” in the Timurids period.

Keywords and expressions: Aruz, bakhr, wazn (meter of poem), poem, poet, doiras of aruz (circles of aruz), khazaj, mutadorik, savt-i nokis (the sound of weak), ta'rikh-rubaiy, abjad, musamman, musaddas.

Дунё тамаддуни ва маданиятига улкан ҳисса қўшган Амир Темур ва темурийлар даврида илм-фан, санъат ва адабиёт ўзининг юксак чўққисига кўтарилди. Бу даврда биргина шеършуносликка бағишланган илмий рисоалар миқдорининг ўзи ўнтадан ошади. Улар орасида Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асари замонавий шеършунослик ва адабий таҳлил нуқтаи назаридан маҳсус тадқиқ этилмаганлиги билан алоҳида ажралиб туради¹.

Сайфий Бухорий (ваф. 1503) асли Бухорода таваллуд топган бўлиб, таҳсил олиш учун Ҳиротга келган. У ҳақда Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” ва Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарларида маълумотлар келтирилади. Хусусан, Навоий тазкиранинг 3-мажлисида Сайфийнинг шеърлари Ҳирот аҳли орасида машҳур бўлганлигини, муаммо илмига доир рисола битганлигини айтади², лекин аруз илмидаги рисоласи ҳақида маълумот бермайди.

Бобур “Бобурнома”да Сайфийнинг аруз рисоласи ҳақида гапира туриб, рисола муаллифи керакли нарсаларни жуда қисқа ёзиб, равшан ва маълум сўзларни нуқтаси ва арабий ифодасигача ёзиб чиққан, дейди³.

¹ Б. Валихўжаев томонидан “Арузи Сайфий” Навоий ва Бобур рисоалари билан қиёсан тадқиқ қилинган, Г. Тўйчиева эса “Форс арузи рисоалари” монографиясида асар ҳақида умумий маълумотлар келтиради.

² Навоий Алишер. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик. – Т.: Фан, 1997. 13 -жилд. 72–73-б.

³ Бобур. Бобурнома. – Т., 1989.126-б.

“Арузи Сайфий” асарининг ёзилган йили қуйидаги таърих-рубоийда ўз ифодасини топган:

*Сайфий чи рисолае навишти дилкаш,
К-аи ҳар ки бидид шуд дилу жонаи хуш.
Аҳли дил а-з ў чу файзҳо меёбад,
Бинвис, ки ҳаст “файзҳо” таърихаи.*

Мазмуни: Эй Сайфий, сен шундай бир дилтортар рисола яратдингки, уни кўрган ҳар кишининг қалби ва жони роҳатланди.

Дил аҳли ундан файз топадилар, шунинг учун унинг таъриhini “файзҳо” (файзлар) деб ёзгил).

“Файзҳо” сўзидаги ҳарфлар абжад ҳисоби билан аниқланганда 896 рақами чиқади. Бундан билиш мумкинки, рисола ҳижрий 896, милодий 1490-1491 йилларда яратилган экан.

“Арузи Сайфий” 1867 ва 1872 йилларда Ҳенри Блочман томонидан Калькуттада нашр қилинган. Биз ушбу мақолани тайёрлашда мазкур нашрлардан фойдаландик.

“Арузи Сайфий” асари кичик муқаддима ва 112 фаслдан иборат. Муқаддимада рисоланинг яратилиш сабабига тўхталинар экан, шундай дейилади: “...дўстлар орасида арузга доир китоблар ҳақида баҳслар бўлиб турарди ҳамда улар ҳар бир истилоҳга изоҳ талаб қилардилар ва ўша оннинг ўзида у сўзнинг батафсил изоҳини эшитардилар. Ушбу изоҳлар арузга доир қадимий ва замонавий араб ҳамда форс манбаларида йўқ эди. “Илм китоб орқали қўлга киради” деганларидек, улардан шундай ҳукм бўлдики, бу шарҳларни киритиш учун бир рисола тартиб берилса”¹.

Рисоланинг дастлабки фасллари шеър таърифи ва шоирлар баёнига бағишланган. Хусусан, рисоланинг “Дар баёни шеър ва шоир” деб номланган фаслида шеърнинг луғавий ва истилоҳий маънолари, шеър тарихи ҳақида фикр юритилиб, жумладан шундай дейилади:

“Шеър” сўзининг луғавий маъноси “билмоқ ва топмоқ”дир. Истилоҳ сифатида эса шеър шундай мавзун каломки, у маъно ва қофияга эга бўлади ҳамда муаллиф унинг вазни бўлишини ўзига мақсад қилади... “Шоир” сўзининг маъноси “шеърнинг эгаси, шеърнинг яратувчиси” демакдир. Шоир юқорида айтилган шеър сўзи билан ўзакдош бўлиб, агар унинг луғавий маъносига қаралса, демак, шоир билувчи ва топувчидир”.

Мазкур фаслда биринчи шеър Одам Атонинг ўғли Қобилнинг Ҳобилни ўлдирган пайтида Одам Ато томонидан марсия тарзида пайдо бўлган деган фикрлар ҳам келтирилади. Араб тилидаги биринчи шеърни Нухнинг авлодидан бўлмиш ибн Қахтон айтган бўлса, форсий тилдаги биринчи шеър Баҳром гўр қаламига мансуб деганмаълумот берилади. Шунингдек, бу тилда

¹ Сайфий Бухорий. Арузи Сайфий. – Калькутта, 1867. 1-б. Бу ва бундан кейинги иқтибослар шу манбадан олинди.

илк қасида битган шоир сифатида Рўдакий номи келтирилиб, унинг “Бўйи жўйи Мўлиён” шеърідан парча берилади.

Кейинги фаслларда аруз истилоҳи ва унинг кашфиётчиси, арузнинг вужудга келиш сабаблари, мавзун ва номавзун калималар, талаффуз ва ёзувда фарқланадиган товушлар, энг кичик арузий бирликлар (жузвлар), асл ва тармоқ рукнлар, баҳрлар миқдори ҳақида батафсил маълумотлар келтирилади.

Рисоланинг 13-фаслидан бошлаб баҳрлар баёни берилади. Рисолада жами 19 баҳр (*ҳазаж, ражаз, рамал, мунсариҳ, музореъ, муқтазаб, мужтасс, сариъ, жадид, қариб, хафиф, мушокил, мутақориб, мутадорик, тавил, мадид, басит, вофир, комил*) ва 93 вазн ҳақида маълумот келтирилади. Ҳар бир баҳр унга мансуб бўлган вазнлар ва уларга мисол тариқасида келтирилган байтлар орқали изоҳланади.

Мазкур баҳрларни вазнлари билан бирга қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

№	Баҳр номи	Вазнлар сони		Жами
		Мусамман вазнлар	Мусаддас вазнлар	
1.	<i>Ҳазаж</i>	10	9	19
2.	<i>Ражаз</i>	5	3	8
3.	<i>Рамал</i>	12	7	19
4.	<i>Мунсариҳ</i>	4	2	6
5.	<i>Музореъ</i>	6	1	7
6.	<i>Муқтазаб</i>	2		2
7.	<i>Мужтасс</i>	6		6
8.	<i>Сариъ</i>		2	2
9.	<i>Жадид (ғариб)</i>		1	1
10.	<i>Қариб</i>		2	2
11.	<i>Хафиф</i>		5	5
12.	<i>Мушокил</i>	1		1
13.	<i>Мутақориб</i>	5	1	6
14.	<i>Мутадорик</i>	4		4
15.	<i>Тавил</i>	1		1
16.	<i>Мадид</i>	1		1
17.	<i>Басит</i>	1		1
18.	<i>Вофир</i>	1		1
19.	<i>Комил</i>	1		1
	Жами	60	33	93

Рисолада ҳар бир баҳр ва унинг таркибига кирувчи вазнлар ҳақида маълумот берилишидан олдин шу баҳр англатган луғавий ва истилоҳий маъноларга тўхталиб ўтилади. Масалан, *ҳазаж* баҳрига таъриф беришдан

олдин бу баҳр номининг луғавий маъноси “овозни ёқимли қилиш” эканлиги айтилиб, ундаги бир *ватади мажмуъ* (V–) дан сўнг икки *сабаби хафиф* (–)нинг келиши ушбу ўлчовда ёзилган шеърларнинг ёқимли оҳанг касб этишига олиб келганлиги таъкидланади. Шунингдек, қадимда араблар хуш овоз билан севиб ўқийдиган шеърларнинг асосан ушбу баҳрда битилганлиги ҳам шундай номланишга сабаб қилиб кўрсатилади. Истилоҳий маъно сифатида эса бу баҳрнинг *мафоилун* аслий рукнининг байт таркибида такрорланишидан ҳосил бўлувчи баҳр эканлигига диққат қаратилади.

Шунингдек, рисолада мутадорик баҳрининг “савти ноқус” деб аталиши сабабларига ҳам тўхталиб ўтилиб, Жобир Ансорий (р.а.)дан қуйидаги ривоят келтирилади:

“Бир куни Шом йўлида ҳазрат амирал муъминин ва имом ал-муттақин Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу ваҷҳаҳу билан кетаётиб, ибодатхона ёнидан ўтдик. Бир тарсо ноқус (катта қўнғироқ) чалаётган экан. Ҳазрат Али ноқуснинг овозини тинглаб, унинг нима деётганига диққатимизни тортдилар ва дунёнинг фонийлиги тўғрисида бир неча байт ўқидилар. Дастлабки байт шундай эди:

Ҳаққо ҳаққо ҳаққо ҳаққо
Сидқо сидқо сидқо сидқо.

Кейинчалик маълум бўлдики, ноқуснинг овози мутадорики мақтуъ вазнининг оҳангига ўхшар экан”. Рисолада бу каби қизиқарли маълумотларнинг кўплаб келтирилганлигини кўриш мумкин.

Сайфий Бухорий баҳрлар ва улар таркибига кирувчи вазнларга мисол келтиришда ўзидан аввал яратилган арузга доир рисоалардан ижодий фойдаланади. Айниқса, кўп ўринларда Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз”ида келтирилган мисолларга мурожаат қилинганлигини кузатиш мумкин. Масалан, *Ражази мусаммани махбунни матвий* вазни учун танланган мисол Жомий рисоласида ҳам мавжуд:

Фигонкунон ҳар саҳаре ба кўи ту меғузарам,
V – V – | – V V – | V – V – | – V V –
Мафоилун муфтаилун мафоилун муфтаилун
Чу нест раҳ сўи туам, ба бому дар менигарам.
V – V – | – V V – | V – V – | – V V –

(Таржимаси:

Кезиб юриб дилда фигон кўчанг саҳар тонгида мен,
Тополмадим қошинга йўл, боқиб эшик томинга мен)¹.

Мумтоз Шарқ шеършунослигига хос анъана асосида “Арузи Сайфий”да ҳам бир-бирига яқин баҳрлар бир доирага бириктирилган ҳолда берилган. Маълумки, *аруз доиралари*бу рукнлар, улардаги чўзиқ ва қисқа ҳижола сони-нинг тенглигига кўра ўзаро яқин бўлган баҳрларнинг гуруҳлаштирилган айла-

¹ Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз. Масъул муҳаррир А. Эркинов. – Т.: Тамаддун, 2014. 43-б.

насидир ва аруз илмининг асосчиси Халил ибн Аҳмад бахрларнинг ўзлаштирилишини осонлаштириш мақсадида ушбу доираларни кашф қилган эди.

Мумтоз арузшуносликка доир рисолаларда аруз доиралари сон жиҳатидан бир-биридан фарқланишини кузатиш мумкин. Хусусан, Халил ибн Аҳмад 5 доира (баъзи манбаларда 4 ёки 6 доира) келтирган бўлса, Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” асарида 4 та, Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асарида 5 та, Атоуллоҳ Хусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ” асарида 5 та, Воҳид Табризийнинг “Жамъи мухтасар” асарида 6 та, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида 7 та, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи”да 9 та доира келтирилган. “Арузи Сайфий”да эса жами 5 та доира берилган бўлиб, улар 16 бахрни ўз ичига олади. Рисолада бахрлар сонининг 19 та эканлигини ҳисобга олсак, уч бахр: *жадид*, *қариб* ва *мушокил* бахрлари учун доира тартиб берилмаганлиги маълум бўлади. Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” асарида ушбу бахрлар сариъ ва хафиф бахрлари билан биргаликда бир доира (*доираи мунтазия*)га киритилган. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ҳам бу олим йўлидан бориб, мазкур бахрларни айнан шундай аталувчи доира таркибига киритадилар. Демак, кўриняптики, Сайфий бу масалада ўз замондошларидан фарқли позицияга эга бўлган.

Шунингдек, анъанага кўра арузга доир рисолаларда доиралар таҳлили алоҳида фаслда, бахрлар тавсифидан олдин берилган. Сайфий эса муайян ўринларда, яъни бир доирага киритилиши мўлжалланган бахрлар изоҳидан сўнг доиралар таҳлиliga мурожаат қилади. Хусусан, ҳазаж, ражаз, рамал бахрлари тавсифидан сўнг уларни умумлаштирадиган *доираи муҷталиба*; музореъ, хафиф, сариъ, муҷтасс, муқтазаб, мунсариҳ бахрлари таҳлиlidан сўнг *доираи муштабиҳа*, тавил, мадид ва басит бахрларидан сўнг *доираи мухталифа*¹нинг келтирилиши ва шу тарзда қолган доираларнинг ҳам айнан шу тартибда берилиши фикримизни асослайди.

“Арузи Сайфий”нинг аввалги рисолалардан яна бир фарқли жиҳати шундаки, рисолада рубоий вазнлари алоҳида фаслда, асарнинг энг охирида келтирилган. Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” асарида ҳам, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийнинг арузга доир рисолаларида ҳам рубоий вазнларининг ҳазаж баҳри таркибида келтирилганлигини кўрамиз. Лекин Сайфий Бухорий мазкур вазнларни ҳазаж баҳридан ташқарида деб ҳисоблаб, уларнинг аҷам шоирлари ихтироси эканлигини таъкидлайди.

Юқоридаги ҳолатлар “Арузи Сайфий” асарининг арузшунослик илмида ўзига хос ўринга эга эканлигини ва мазкур асарнинг моҳиятан илмий-назарий рисоладан кўра услубий қўлланмага яқин туришини кўрсатади. Унда арузга доир атама ва истилоҳларнинг муфассал, босқичма-босқич сод-

¹ Алишер Навоий “Мезон ул-авзон” асарида тавил, мадид ва басит бахрлари форс арузшунослари томонидан махсус доирага киритилмаганлигини айтади. Бу ҳолат ҳам Навоийнинг Сайфий рисоласи билан таниш бўлмаганлигини кўрсатади (Қаранг: Навоий Алишер. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 жилдлик. – Т.: Фан, 2000. 16-жилд. 58-б.)

да ва тушунарли тилда изоҳлаб борилиши фикримизни асослайди. Айнан шунинг учун ҳам мазкур рисоладан кўп йиллар Шарқ мадрасаларида аруз назариясини ўрганиш учун қўлланма сифатида фойдаланилган, Ғарб олимлари эса Шарқ мумтоз поэтикасини ўрганиш учун айнан шу асарга қайта-қайта мурожаат қилишган.

Хулоса қилиб айтганда, Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асари мумтоз шеършунослик, хусусан арузшунослик илмига қўшилган муносиб ҳисса бўлиб, ундан бугунги кунда ҳам аруз назариясини ўрганиш учун муҳим қўлланма сифатида фойдаланиш мумкин.

ЖЎРАЕВ ЖАЛОЛИДДИН

*Филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи*

Ҳофиз Хоразмийнинг Иброҳим Султонга марсияси

Аннотация. Мақола туркий адабиётнинг таниқли вакилларида бири Ҳофиз Хоразмий томонидан темурийлар сулоласи вакили, адабиёт ва санъат ҳомийси, 20 йил давомида Форс вилоятини бошқарган Иброҳим Султон вафоти муносабати билан ёзилган марсияга бағишланган.

Таянч сўз ва иборалар: Иброҳим Султон, Амир Темур, Али Яздий, “Зафарнома”, Мирзо Абдулла, профессор Ҳамид Сулаймон.

Аннотация. Статья посвящена оде, написанной известным представителем турецкой литературы Хафизом Хорезми в связи со смертью представителя династии темуридов, мецената литературы и искусства Ибрахима Султана, который на протяжении 20 лет правил в империи областью Форс.

Опорные слова и выражения: Ибрахим Султан, Амир Темур, Али Язди, «Зафарнаме», Мирза Абдулла, профессор Хамад Сулейман.

Summary. The article is devoted to the ode written by well-known representative of the Turkic literature Khafiz Khorazmi in connection with the death of Ibrahim Sultan, the representative of the Timurids dynasty, a patron of literature and art, who for 20 years had ruled in the empire in Fors region.

Keywords and expressions: Ibrakhim Sultan, Turkic literature, Khafiz Khorezmi, Amir Temur, Ali Yazdi, "Zafarname", Mirza Abdullakh, Professor Hamid Suleyman.

Амир Темур авлодлари орасида Иброҳим Султон ибн Шохрух ибн Темур Кўрагоний (1394–1435) ўзига хос мавқега эга. Манбалардаги қайдларга кўра, соҳибқирон бошқа амирзодалар қатори Иброҳим Султоннинг тарбияси, илм олиши, адабиёт, санъат, ҳарб соҳаси, давлат ишларидан хабардор бўлиб вояга етиши учун турли анжуманлар, ҳарбий ҳаракатлар, элчилар қабули ва давлат аҳамиятига эга бўлган маросимларда иштирок этишига эътибор қаратган¹.

¹ Руи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406). – М.: Наука, 1990. С. 108; Ахмедов Б. Улугбек и полетическая жизнь Мавераннахра XV в. – С. 13.